

Adamik Béla, Nyelvpolitika a Római Birodalomban

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 62. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 170 lap

Nyelvpolitikáról más juthat eszünkbe, ha kárpát-medencei magyarként, s ismét más, ha európai uniós polgárként tekintünk magunkra, valamint területi-társadalmi környezetünkre. Az azonban mindkét alapszemléletben közös, hogy a felmerülő kérdések társadalmi (és olykor magán) létünket érintő aktualitással bírnak.

Másfelől a nyelvpolitika – mint a szociolingvisztikából született fiatal diszciplína – elvben bármely többnyelvű nyelvi közösséget vizsgálatának középpontjába emelheti. Mindazonáltal ezen új keletű fogalmat és egyben tudományterületet – talán éppen aktualitása okán – nemigen szokás az antik vagy középkori társadalmakra vetíteni, s társítani például a Római Birodalommal. Van-e létjogosultsága annak, hogy e tudományterület modern módszertanát a Római Birodalomra alkalmazzuk? Létezett-e egyáltalán az antik világban (hivatalos) nyelvi, nyelvhasználati szabályozás? Kifejezésre jutott-e a nyelvek státuszának kérdé-

se intézkedések, eljárások, szabályozások, ad absurdum nyelvtörvények formájában? Ezekre és ezekhez hasonló további kérdésekre keres választ ADAMIK BÉLA „Nyelvpolitika a Római Birodalomban” című kiváló munkája.

A római nyelvpolitika – a forrásoknak köszönhetően – a Kr. e. III. századtól kezdve kutatható, azaz már abban a korszakban tetten érhetjük, amikor a kis városállam, Itália, majd a Földközi-tenger erős hatalmává, később urává válik. S tudván, hogy Kr. u. 476-ban csak a Nyugat-római Birodalom napja áldozott le, a Kelet-római Birodalomban (modern terminussal élve a Bizánci Birodalomban), mely magát továbbra is *római*-nak nevezi (érdekes adalék: a *római* szó jelentése a görög nyelvben máig ’görög anyanyelvű ember’), tovább él a Római Birodalom eszméje és tovább működnek a birodalmi lét mechanizmusai. Így elvben a birodalmi nyelvpolitika 1453-ig, Konstantinápoly elestéig lenne vizsgálható, a szerző azonban a kutatásokat a Kr. u. IX–X. századig tekinti relevánsnak, munkája így is 12–13. század nyelvpolitikáját tekinti át. E hosszú időszakot – a nyelvpolitika történetének tendenciái, jellemző irányulásai alapján – igen indokoltan – négy korszakra osztja: 1. a köztársaság és a principátus kora (2. fejezet), 2. a dominátus kora (3. fejezet), 3. a Iustinianust megelőző és az ő uralma alatti időszak (4. fejezet), valamint 4. a bizánci kor, a iustinianusi reform következményei (5. fejezet).

E tág időintervallum felvétele ugyanakkor – amint ezt a szerző is említi – több buktatót rejt magában. Fenyegethet a csupán általános megállapításokra szorítkozó, vagy éppen a részletekben elvesző bemutatás veszélye. (Mindazonáltal – amint arra ADAMIK BÉLA rámutat – a Kelet-római Birodalom nyelvpolitikája szerves folytatása a korábbi nyelvpolitikai gondolkodásnak, így ezen időszak ismertetésével válhat csak kerek egészszé az áttekintés.)

A meg nem alapozott általánosítások veszélyét a szerző azzal kerüli el, hogy mindenekelőtt a forrásokat szólaltatja meg. A római jog szakavatott ismerőjeként, valamint kiváló filológiai érzékkel közelít az írásos emlékekhez, ekként mérlegeli azok forrásértékét. (Különösen is figyelemre méltó Valerius Maximus – a római köztársaságkorra vonatkozó átfogó, a valóságot a fikcióval vegyítő, esetleg koncepciózus, de mindenképpen félrevezető – beszámolójának elemzése, mely a rómaiaknak a görögökkel szembeni hivatalos nyelvválasztási gyakorlatát írja le: 44–6.) Ugyancsak mérlegre helyezi azokat a forrásokat, melyeket korábbi szerzők félreértettek, vagy amelyekből kellő megokolás nélkül vontak le általános érvényű következtetéseket (pl. Suetonius Claudius-életrajza, 49–50).

A részletekben való elveszést pedig a munka remek didaktikai szerkezete hártja el. Egy-egy korszak forrásainak elemzése után a szerző összefoglalja az ezekből nyert ismereteket, áttekinti az adott korszak római nyelvpolitikáját, finom érzékenységgel elkülönítve a felső szintű (vagy birodalmi), a középszintű (azaz provinciális) és az alsó szintű (vagyis a helyi) közigazgatásra vonatkozó megállapításokat, szükség esetén külön kitérve egyéb területekre (peres eljárások, hadsereg stb.) is. Egy-egy korszak új nyelvpolitikai helyzetének bemutatásánál ugyanakkor nem áll meg, hanem sorra veszi mindazon okokat, melyek a változások mögött húzódnak.

A hat részre tagolódó kötet első fejezete (13–35) a római nyelvpolitika általános alapvonásait tisztázza, illetőleg néhány tévhitet igyekszik eloszlatni. A nyelvpolitika fogalmi körülhatárolása során a szerző rámutat, hogy a két fő megnyilvánulási terület (a státusz-, illetve a korpusztervezés) közül a római viszonyokra vetítve nyelvpolitikának elsősorban a státusztervezés (az adott nyelv vagy nyelvek jogi és társadalmi helyzetére vonatkozó szabályozó tevékenység) vonatkozásában van létjogosultsága. A későbbiekben újabb és újabb

példáit látjuk annak, hogy a rómaiak általában teljes tudatossággal fejtik ki ebbeli tevékenységüket. Másfelől a korpusztervezés az antik világban nem a nyelvpolitika, hanem a magán-szféra (elsősorban az ekkor még ide tartozó oktatás) feladata volt, ahol a nyelvi-nyelvhasználati szabályokat a nyelvi tekintélyek (Cicero, Caesar stb.) nyelvhasználatából leszűrve a grammatikusok és a retorikatanárok (pl. Quintilianus) fogalmazták meg (vö. 14).

A következőkben ADAMIK BÉLA a források elemzésével két antik nyelvpolitikai tóposszal számol le. A hivatkozási alpnak tekintett Suetonius-hely elemzésével cáfolja, hogy Tiberius betiltotta volna a görög nyelv nyilvános használatát. Egy másik forrás (a iustinianusi *Digesta* utalása) tüzetes jogtörténeti és filológiai vizsgálatával pedig rávilágít, hogy Septimius Severus uralkodása (Kr. u. 193–211) alatt nem lépett életbe olyan nyelvtörvény, amely szerint minden hivatalos hirdetményt latinul kellett volna közzétenni (visszafogottabb értelmezésben: a praetoroknak minden bírói ítéletet latinul kellett volna meghozniuk).

A legfontosabb megállapítás, ami érthetővé teszi a fenti esettanulmányok jelentőségét, illetve amely alapja a római nyelvpolitika korszakokként történő áttekintésének, hogy a Római Birodalomban nem egy, hanem két (és csak két) hivatalos nyelv létezett, vagyis a hivatalos szóbeliségben és írásbeliségben a *k i z á r ó l a g o s l a t i n – g ö r ö g k é t n y e l v ű s é g* érvényesült. Az egyes korszakok nyelvpolitikája voltaképpen ezek egymáshoz való viszonyában érhető tetten.

A második fejezet (36–62) a köztársaság és a principátus korának nyelvpolitikáját mutatja be. A római diplomáciára már a hódítás előtt, de azután is a *n y e l v i a l k a l m a z k o d á s* volt jellemző. A vonatkozó források közül talán a leginkább figyelemre méltó Valerius Maximus, illetve Quintilianus beszámolója a Kr. e. 131-ben Kis-Ázsiába átkelő P. Licinius Crassus consulról, aki nemcsak hogy görögül ítélezett, de ki-ki abban a görög dialektusban kapta meg tőle az ítéletet, amelyben azt betejesztette. A rómaiak illetén magatartásának természetesen politikai célzata volt: a szövetségesek bizalmának, rokonszenvének megnyerése.

Mindemellett arra is találunk példát, hogy a rómaiak a nyelvválasztással hatalmi fölényüket nyilvánították ki. Makedónia 197-es veresége után Róma nagyszerű diplomáciai húzással a 196-os isthmosi játékokon szabaddá nyilvánította a görög városállamokat. A makedónok már a konfliktus kirobbanása előtt azzal próbálták szövetségeseiket maguk mellett tudni, hogy a rómaiak érthetetlen nyelvére hivatkozva minősítették őket idegeneknek, barbároknak, akik ellen a görög nyelvet beszélők közösségének egységes fellépését szorgalmazták. Válaszként a rómaiak a görög városállamok szabadságát görögül hirdették ki (diplomáciai alkalmazkodás, de üzenet a makedónok felé). Később, 167-ben, a harmadik makedón háborút követően azonban a Makedónia felosztásáról szóló törvényt – immár az erőfölény kifejezése okán, s mintegy visszavágásként is – latinul hirdették ki.

A principátus korában a nyelvpolitikai magatartás lényegileg nem változott, csupán a dél-itáliai görögséggel szemben (Magna Graecia) jelent meg a nyelvi intolerancia. (Ez is a tudatos nyelvpolitikával függ össze, amennyiben a nyugati területeken, a korábban hellenizálódott régiókban is a latin közigazgatási nyelvet preferálták, miközben keleten, még a római császárok által alapított polisokban is a görög nyelv hivatalos használatát részesítették előnyben.) A hivatalos érintkezésben a latin és a görögöt egyenrangú nyelveknek tekintették, Claudius a keleti területekkel való (görög nyelvű) diplomáciai érintkezés számára létrehozta az *ab epistulis Graecis* hivaltalt. E kétnyelvűség azonban nem egymással behelyettesíthető két nyelv diplomáciai használatát jelentette. A hivatalos nyelvválasz-

tási gyakorlat területi alapú volt: határát a nyugati és keleti provinciák határvonala jelölte ki, melyeket a balkánon nyelvi alapon húztak meg. Így (bár erre vonatkozó konkrét rendelkezést nem ismerünk, a diplomáciai gyakorlat azonban ezt mutatja) a Birodalomra nyelvpolitikailag – lényegileg mindhárom közigazgatási szinten – a *b i l a t e r á l i s u n i l i n g v a r i z m u s* (kétoldali egynyelvűség) lett jellemző.

A harmadik fejezet (63–90) a dominátus nyelvpolitikáját követi nyomon. Az ezt megelőző átmeneti korban a korábbiaktól eltérő tendenciaként érvényesült, hogy a görög közösségeknek küldött dokumentumok már nem feltétlenül görög nyelven íródtak, megjelennek a kizárólag latin nyelven fogalmazott rendeletek. E tendencia Diocletianus trónralépésével (Kr. u. 284), majd Nagy Konstantin uralma alatt teljesedett ki. Ettől kezdődően az V. század közepéig a felső diplomácia hivatalos nyelve kizárólag a latin lett. Ezen eljárás alól ritka kivételként említhető Nagy Konstantinnak egy 325-ben kelt kétnyelvű rendelete, melyben ki nyilvánítja, hogy Licinius feletti győzelmeit Istennek köszönheti. A középszintű közigazgatás nyelve ugyanakkor továbbra is alapvetően a görög, mindazonáltal megfigyelhető a latin jelentős térnyerése. Az alsó szintű közigazgatásban a görög maradt a hivatalos nyelv, sőt annak erősödése is megfigyelhető, tekintve hogy egyes balkáni és kis-ázsiai coloniák (például a macedoniai Philippi) latin nyelvű kisebbsége a görög többséghez asszimilálódott, és a IV. századra a hivatalos nyelvhasználatban is a görögre tért át.

ADAMIK BÉLA e fejezet utolsó szakaszában – ismét a dokumentumok megszólaltatásának módszerét követve – részletesen elemzi a felső szintű diplomácia (keleti tartományokra vonatkozó) nyelvcserejének az okait. A körütekintő elemzés következményeként arra a megállapításra jut, hogy e nyelvcsere nem feltétlenül egy felülről jövő radikális (vagy inkább intoleráns és agresszív) nyelvpolitika eredménye (melynek motivációja az lehetne, hogy az uralkodók a hivatalos latin egynyelvűségben a birodalom egységének zálogát látták volna). A kép ennél árnyaltabbnak tűnik, és sokkal inkább több spontán folyamat eredményeként értékelhető, melyek lényegi összetevőit a mennyiségi (területi) faktor: (a tetrarchia korában) mind a négy társzászár kiépítette a maga (latin nyelvű) udvartartását és központi adminisztrációját, illetve a minőségi faktor: a latin presztízse megnő a bürokráciában, a hadseregben és az egyházban. Emellé természetesen társult a császárok tudatos nyelvi magatartása, melyet kiválóan szemléltet Nagy Konstantin példája, aki gyakran szólalt fel, illetve tárgyalt görögül (még hivatalos fórumon is, ha a vitázó felek jóindulatát kívánta megnyerni, mint például Nikaiában, Kr. u. 325-ben az első ökumenikus zsinaton), ugyanakkor a görögül jól beszélő császár a hivatalos kommunikációban következetesen ragaszkodott a latin nyelvhez.

A negyedik fejezet (91–119) a Iustinianust megelőző nyelvpolitikai tendenciákat veszi sorra, melyek uralma alatt (Kr. u. 527–565), különösen 535-ös reformjával teljesedtek ki. E korszak újabb irányváltást jelent a birodalmi nyelvpolitikában. Egyfelől a nyugati területek 476 után részben kikerülnek a birodalmi fennhatóság alól, a diplomáciai kapcsolat azonban nem szűnik meg teljesen (vö. pápai udvar). Másfelől az V. század elejétől erőteljes hellenizálódási tendencia figyelhető meg, melynek következtében a görög nyelv egyre magasabb közigazgatási szinteken érvényesül, azaz az előző korszakkal ellentétes tendencia figyelhető meg. II. Theodosius határozatait már két nyelven tette közé, egy VI. századi forrás szerint pedig az egyiptomi Kyros (praefectus praetorióként a legfelsőbb bírói feljebbviteli fórum) döntéseit csak görög nyelven hirdette ki. A császári rendeletalkotás nyelvválasztási gyakorlata lassan alkalmazkodott e hellenizálódási folyamathoz, a latinul kiadott rendeletek száma rohamos mértékben csökkent. 535 után latin nyelvű rendeleteket elsősorban a vissza-

hódított nyugati területek praefectusai és egyházi előljárói kaptak. A szerző ezt a fejezetet is oknyomozással zárja: milyen okok vezettek Iustinianus 535-ös reformjához, amelyben a fent említett tendencia immár tudatosan érvényesült, s mely reform eredményeként sorolódott át például maga a főváros (Konstantinápoly) is a latin övezetből (az öt körülvevő) görögbe. Összefoglalásként megállapítható, hogy Iustinianus reformja végső soron a principátus korának a kétoldali egynyelvűsége építő nyelvhasználati rendszerét kísérelte meg visszaállítani.

Az ötödik fejezet (120–38) a iustinianusi reform következményeit mutatja be a bizánci korban. A területi elvű nyelvhasználati rendszer Iustinianus halála után egy ideig még működőképesnek bizonyult. A fordulatot Heraclius 629-ben kibocsátott rendelete jelenti, aki hivatalos címezésében első alkalommal használja az *augusztosz* helyett a *baszileusz* titulust. A hellenizációs folyamat további erősödésének nyomán a latin nyelv teljesen eltűnt a közigazgatásból, ezzel együtt a római birodalmi eszmény is elszakadt a latin nyelvtől. Mindez nem magyarázható csupán a nyugati területek ismételt elvesztésével, összefügg a római közigazgatási tradícióval szakító új (polgári és katonai hatalmat egyesítő) thema-rendszer bevezetésével is. A latin csak mint relikvia maradt meg például egyes pénzfeliratokon, udvari és egyházi akklamációkban, a katonai vezényleti nyelvben stb. Mindez a latintól való teljes elidegenedéshez vezetett. Jól szemlélteti mindezt III. Michaél bizánci császár I. Miklós pápához írt levele (865 előtt), melyben a császár a latin nyelvet „barbárnak és szkítiainak” nyilvánította, miközben az uralkodó hivatalosan a „rómaiak császára”.

A Római Birodalom (történelmi léptékű) nyelvpolitikája iránt kevésbé érdeklődő olvasó figyelmére is számot tarthat a kötet utolsó, hatodik fejezete, egyben epilógusa (139–47). E fejezet, miközben a római nyelvpolitika összefoglalását adja, annak mai felhasználhatóságát mérlegre téve arra a kérdésre keres választ, hogy a Római Birodalom, az „ókori Európai Unió” nyelvpolitikája szolgálhat-e tanulságokkal, esetleg kínálhat-e valamiféle mintát az aktuális európai uniós nyelvpolitikai stratégia kidolgozása számára?

Az utolsó bővítésekkel az Európai Unióból a Római Birodalomhoz mérhető soknemzetiségű államalakulat jött létre. ADAMIK BÉLA először azokat a szempontokat tekinti át, melyeket ALFÖLDY GÉZA „A Római Birodalom – mintakép az egyesült Európa számára?” című tanulmánya („Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?”). Basel, 1999.) kínál. E munkájában ALFÖLDY arra a következtetésre jut, hogy Róma sikerének nem a gazdasági unió, hanem a politikai és kulturális integráció volt az alapja. Az ALFÖLDI által kínált szempontok mellé veszi fel ADAMIK BÉLA a birodalom nyelvpolitikáját, hivatalos nyelvhasználati rendszerét.

Tény és való, hogy az Unióban – 2006-ban – 20 (ma 22) hivatalos nyelven csak nehezen és költségesen lehet egy egységes államot, illetve annak hivatalait működtetni. A valódi problémát azonban nem a *hivatalos*, hanem az ún. *munkanyelvek* kérdése jelenti (ami jelenleg szintén 22). Ezek egy része (főként a kis nyelvek, mint például a magyar) természetesen csak elméletileg tekinthető munkanyelvnek, mindazonáltal kérdéses, hogy melyek legyenek azok a nyelvek, melyeken a tényleges igazgatás folyik. Mit kínálhat e probléma megoldására a Római Birodalom nyelvpolitikája?

Mindenekelőtt tudatosítanunk kell – hangsúlyozza a szerző többször –, hogy a Római Birodalomnak nem egyetlen, hanem két hivatalos nyelve volt. A rómaiak a latinon és a görögön kívül ugyanakkor más nyelvet soha nem fogadtak el a hivatalos írásbeliségben, a szóbeliségben azonban nem korlátozták a helyi, „barbár” nyelvek használatát. A római

nyelvpolitika egyfelől arra irányult, hogy a görög és a latin a hivatalos élet minden szférájában egyenlő jogokkal bírjon, másfelől a hatásköri szabályozás a területi elvet követte: a birodalom a hivatalos nyelvhasználat szempontjából latin és görög területekre oszlott, mely kettéosztottság a legfelső közigazgatási szinten is érvényesült. A nem görög anyanyelvű keleti tartományokban – még ha azokat római császárok alapították is – szintén a görög volt a közigazgatás nyelve (a latin nyelv csak az ún. belső használatban kapott szerepet, pl. a központi kormányzat és a római magistratusok közötti kapcsolattartásban).

Milyen tanulságok vonhatók le tehát mindebből az Európai Unió számára? ADAMIK BÉLA lényeglátó áttekintésében (146–7): 1. Nem állja meg a helyét az az elképzelés, hogy a hatékonyság csak az egyetlen közös nyelvi eszköz (angol) hivatalos alkalmazásával biztosítható. 2. A hivatalosan többnyelvű (de hivatalos nyelveit területi alapon elkülönítő) államalakulat nem akadály a szabad és egységes piacgazdaság működésének, ezt igazolhatjuk Svájc, Kanada és Belgium, illetve az ezeknél jóval nagyobb és több nyelvű államalakulat, a Római Birodalom gyakorlatával is. 3. A területi hivatalos egynyelvűség a stabilitás záloga lehet, ugyanakkor adott esetben ezt rugalmasan is lehet kezelni (amint a Római Birodalom keleti felén is lehetett latinul, vagy nyugaton is görögül ügyeket intézni a hivatalos élet bizonyos területein). 4. Bár a területi elv már most is érvényesül (20 [illetve ma 22] hivatalos nyelv), megoldást kell azonban találni az európai szintű intézmények nyelvhasználatára. Erre az angol, a francia és a német ilyen funkcióban való rögzítése kínálhat megoldást. Ha nem csökken a munkanyelvek száma e háromra (esetleg ötre: az olasszal és a spanyollal kiegészülve), az a hivatalos angol egynyelvűség útját fogja egyengetni, ami csak akkor nem vezet konfliktushoz, ha annak presztízse a jelenlegi magas szinthez képest is többszörösére emelkedik. 5. Mintaszerűnek tekinthető a rómaiaknak a görög nyelvvel kapcsolatos konfliktuskerülő, konfliktus-megelőző politikája.

Mindezek nyomán állíthatjuk, hogy ADAMIK BÉLA kötete részleteiben is végiggondolt, precíz filológiai munkán alapuló ismeretanyagot közvetít, ugyanakkor képes nagyobb összefüggésekre is rávilágítani, sőt a történelmi tanulságokat mai gyakorlati hasznosíthatóságuk tükrében is mérlegre helyezni.

A tájékozódást több térképmelléklet és összefoglaló táblázat segíti, külön kiemelendő a 9. melléklet (A Római Birodalom közigazgatásának nyelvválasztási gyakorlata), mely világosan áttekinthető módon, grafikusán ábrázolja a négy nagy korszak háromszintű közigazgatási nyelvi stratégiáját. A kötet olvashatóságát – a klasszika-filológiában kevésbé járatos érdeklődő számára különösen is – megkönnyíti, hogy a latin, illetve görög nyelvű citátumok fordításai kerültek a főszövegbe, az eredeti szövegrészleteket pedig lábjegyzetekben találjuk.

A kötetet ajánljuk mindazoknak, akik a nyelvpolitika, nyelvstratégia, annak akár történelmi vetülete, akár mai aktuális kérdései iránt érdeklődnek. Másfelől mint a értékűnek tekinthetjük további kutatások számára is: hogyan szólíthatjuk meg és faggathatjuk történelmi kétnyelvűségről, nyelvpolitikáról egy-egy korszak írásos emlékeit.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF